

- Kennedy, P. 1987. *The Rise and Fall of Great Powers*. New York: Vintage books.
- May, E. 2014. Cabinet, Tzar, Kaiser: Three Approaches to Assessment. In: May, E. (Ed.). *Knowing One's Enemies: Intelligence Assessment Before the Two World Wars*. Princeton: Princeton University Press. P. 11–37.
- Mayer, A. 1981. *The persistence of the Old Regime: Europe to the Great War*. New York: Pantheon Books.
- Van Evera, S. 2001. *Causes of War: Power and the Roots of Conflict*. Ithaca, NY: Cornell Univ. Press.
- Watson, A. 2014. *Ring of Steel: Germany and Austria-Hungary in World War I. The People War*. New York: Basic Books.
- Weitsman, P. 2004. *Dangerous Alliances: Proponents of Peace, Weapons of War*. Stanford: Stanford Univ. Press.

УДК 94:664.1(477.51)

DOI: 10.20535/2307-5244.52.2021.236159

О. В. Степанова

ORCID: 0000-0002-0084-8680

Ніжинський державний університет імені Миколи Гоголя

O. Stepanova

Nizhyn Gogol State University

ВІЙСЬКОВОПОЛОНЕНІ НА ПІДПРИЄМСТВАХ ЦУКРОВОЇ ПРОМИСЛОВОСТІ ЧЕРНІГІВСЬКОЇ ГУБ. В РОКИ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

*Prisoners of War in the Sugar Industry of Chernihiv Province
During the First World War*

Статтю присвячено аналізу проблеми використання праці військовополонених у цукровій промисловості Чернігівської губ. в період від початку Першої світової війни до Жовтневого перевороту. На основі архівних джерел проаналізовано стан промисловості та визначено фактори появи в ній негативних тенденцій. Особливу увагу приділено розгляду законодавства, що регулювало правове становище та умови утримання військовополонених.

Ключові слова: військовополонений, Перша світова війна, цукрова промисловість, Чернігівська губ., економічна криза.

The article is devoted to the analysis of problems of labor use of prisoners of war in the sugar industry in the Chernihiv province in the period from the beginning of the First World War to the October Coup. In our study, an author applied a comparative analysis of the dynamics of the sugar industry in the prewar and war periods. The author aims to evaluate the personnel supply of the sugar

industry in the region during the First World War. The purpose of the article was to characterize the order of distribution of prisoners between departments and enterprises, as well as to analyze their legal status, social, and domestic situation with the case study of the sugar industry in Chernihiv province.

For this purpose, we investigated the regional and statistical collections of the early 1900's. Using the method of mathematical calculation, we explored the number of prisoners of war and the production capacities of sugar factories in the region. To study the interaction of public authorities at different levels and administrations of enterprises with prisoners of war, we applied the historical-systematic method.

The author concluded that the presence of prisoners of war in the sugar industry of Chernihiv province did not solve the personnel crisis caused by the mobilization measures of the state. Maintenance of prisoners of war and security measures costs have become additional destabilizing factors for the development of the sugar industry in the region. The author paid special attention to the analysis of the legislation of the Russian Empire, which regulated the legal status and conditions of detention of prisoners of war. The author concluded the necessity of appeal to the historical experience of overcoming the crisis phenomena in the economy.

Keywords: prisoner of war, The First World War, sugar industry, Chernihiv province, economic crisis.

Велика війна, як її називали сучасники, 1914–1918 рр. призвела до кардинальних геополітичних трансформацій і відкрила нову епоху перманентних військових та ідеологічних конфліктів глобального й регіональних масштабів протягом ХХ ст. У перший в історії людства глобальний збройний конфлікт було втягнуто 38 держав, що мало катастрофічні соціальні наслідки. Невід’ємною частиною Першої світової війни, як і будь-якого іншого збройного конфлікту, було явище військового полону. Поруч із біженцями та пораненими військовополонені були не менш численною та найменш захищеною соціальною групою. На сучасному етапі, коли частину українських територій окупувала Російська Федерація та триває збройний конфлікт на сході України, питання різних аспектів військової історії, у тому числі явища військового полону, є надзвичайно актуальним. Засвоєння історичних уроків Першої світової війни сприяло б утвердженню в суспільній свідомості ідей гуманізму й толерантності, а також досягненню практичніших цілей — розробці дієвих механізмів звільнення військовополонених та забезпечення дотримання прав і свобод людей, що перебувають у полоні.

Проблема історії військового полону в період Першої світової війни включає низку аспектів її дослідження в сучасній історіографії — проблеми правового регулювання становища військовополонених, умов їх утриман-

ня в спеціалізованих таборах, національної політики держав, які воюють, у даному питанні. Першою в українській історіографії загальною працею, що розкриває проблему впливу війни на суспільні процеси, визначаючи місце в них явища полону, є колективна праця українських істориків під редакцією О. П. Реєнта «Велика війна 1914–1918 рр. і Україна»¹. Значний масив наукових напрацювань присвятили становищу військовополонених українців російської армії у таборах Австро-Угорщини та Німеччини в досліджуваний період Й. Й. Саєвич², І. В. Срібняк (Срібняк, І. В. 1999), Н. М. Сидоренко³. В іншій частині досліджень висвітлено проблему військового полону громадян держав Центрального блоку на території Російської імперії (Нахтігаль, Р. 2010; Дмитрієва, О. Є. 2019)⁴. Важливе місце серед останніх займають праці, де розглядається явище військового полону в локальному контексті (Лейберов, О. О. 2006; Рожкова, Л. І. 2015; Саранча, В. І. 2011), адже завдяки таким історичним розвідкам до наукового обігу вводяться мало досліджені джерела з регіональних архівів. Загалом, незважаючи на значні інформаційні ресурси опублікованих та архівних джерел, на сучасному етапі розвитку вітчизняної історичної науки вчені мало досліджують проблему військового полону в роки Першої світової війни на території України. Чимало питань залишаються відкритими, зокрема використання праці військовополонених на промислових підприємствах, умов та правил їх утримання — ці питання частково розглядаються лише в контексті історії важкої промисловості. Наразі немає ґрунтовних досліджень проблеми застосування праці полонених на виробництвах галузей харчової промисловості, зокрема цукрової.

Джерельну базу роботи становлять: 1) закони та підзаконні нормативні акти; 2) матеріали діловодства; 3) статистично-облікові відомості. При опрацюванні джерел з проблематики статті особливу роль відіграло дослідження архівних документів Державного архіву Чернігівської обл. (Держархів Чернігівської обл.) — матеріали Чернігівського губернського акцизного управління (Ф. 138), та його Відділу в місті Ніжин (Відділ Держархіву Чернігівської обл. у м. Ніжині) — листування, річні баланси та опис Парафіївського цукрового заводу (Ф. 1341) та матеріали Ніжинської повітової земської управи (Ф. 342). Особливо інформативно виявилася справа № 109 опису 1 з фонду 1341 Відділу Держархіву Чернігівської обл. в м. Ніжині,

¹ Велика війна і Україна. У 2 кн. Кн. 1. Історичні нариси. К.: Кліо, 2014.

² Саєвич Й. Й. Військовополонені українці в таборах Австро-Угорщини і Німеччини в період Першої світової війни: вишкіл та організація побуту. Автореферат дис. ... канд. іст. наук: спец. 22.02.22. Львів: Львівська політехніка, 2007.

³ Сидоренко Н. М. Українська таборова преса першої половини ХХ століття: проблеми національно-духовного самоствердження. Автореферат дис. ... доктор філолог. наук: спец. 10.01.08. Київ, 2000.

⁴ Васильєва С. Н. Военнопленные Германии, Австро-Венгрии и России в годы Первой мировой войны. Автореферат дис. ... канд. ист. наук: спец. 07.00.03 — 07.00.02. Нижневартовск, 1996.

яка містить чимало цікавих документів — листування адміністрації Парافیївського цукрового заводу з різними відомствами щодо обміну полоненими, листи-клопотання самих полонених і накази губернського керівництва щодо особливостей використання їх праці.

Методологічна основа роботи представлена системою наукових принципів (об'єктивності й історизму), загальнонаукових методів і підходів (аналізу, синтезу, системного підходу), конкретних та спеціальних методів історичної науки. Метод математичного обрахунку дав змогу вивчити кількісні дані військовополонених і виробничих потужностей цукрової промисловості досліджуваного регіону. Історико-системний метод застосовувався під час вивчення взаємодії органів державної влади різних рівнів та адміністрацій підприємств з військовополоненими.

Таким чином, автор має на меті дати оцінку становищу кадрового забезпечення цукрової промисловості в роки Першої світової війни, охарактеризувати порядок розподілу нового трудового ресурсу й проаналізувати правове та соціально-побутове забезпечення військовополонених на прикладі підприємств цукрової галузі Чернігівської губ.

В останні передвоєнні десятиліття цукрова промисловість Чернігівської губ. демонструвала стабільно високі темпи приросту. На кінець XIX ст. в регіоні діяло 13 цукрових та цукрово-рафінадних заводів, які викристалізувались з основної маси колишніх кріпосницьких господарств і перейшли на капіталістичну основу. Підприємства активно модернізувалися та електрифікувалися, ручну працю на різних етапах виробництва було замінено на парові установки й частково електромашини і мотори, що значно підвищувало його продуктивність. Якщо на 1897 р. 13 цукроварень губернії разом виробили 901761 пуд цукру (1 пуд — 16 кг)¹, то вже 1911 р. цей показник за незмінної кількості заводів зріс до 7590000 пудів цукру².

Незважаючи на віддаленість Чернігівської губ. від театру бойових дій, Перша світова війна внесла корективи в функціонування цукрової промисловості регіону. Великі площі плантацій буряку та багатий урожай 1914 р. забезпечили виробничий цикл першого року війни достойною пропозицією. Проте завантаженість залізничного транспорту перевезеннями для потреб фронту позбавила виробників повноцінних поставок сировини, палива й інших матеріалів виробництва. Іншим новим фактором розвитку галузі стало те, що цукрові заводи Чернігівщини, як і решта підприємств легкої та харчової промисловості Російської імперії, за умовами воєнного часу були змушені виділяти частину власної продукції на потреби інтендантства. Так званими пунктами прийому були міста Конотоп, Дарниця, Брянськ, Ржев, Петроград і Красноярськ. Для прикладу, Буринський цукровий завод за 1917 р. надіслав на ці потреби

¹ Киевский календарь на 1898 год. К., 1897. С. 151.

² Статистический ежегодник России. 1913 г. СПб, 1914. С. 20.

цілих 193,7 тис. пудів цукру¹. Ще одним не менш важливим негативним чинником для цукрового виробництва регіону стала масова мобілізація чоловіків Чернігівської губ. Частка мобілізованих до кількості працездатного чоловічого населення регіону становила 50,6%, що було найбільшим показником серед українських губерній. Через нестачу робочої сили скоротилися посівні площі буряку, які належали селянам і цукровим заводам (Реснт, О. П. 2005, с. 158). Окрім того, на цукрових підприємствах Чернігівщини відчувався гострий дефіцит кваліфікованих спеціалістів. Про це свідчать численні клопотання адміністрацій цукрових заводів до військових комітетів про повернення з фронту тих чи інших фахівців (інженерів, технологів, хіміків та інших), які до війни працювали на виробництві². Таким чином, усі перераховані деструктивні фактори економіки воєнного часу негативно позначилися на динаміці цукрового виробництва Чернігівської губ. В період Першої світової війни в регіоні незмінно діяло 13 цукрових заводів, проте їх виробництво вже на 1915 р. скоротилося на 43,2% проти показників 1911 р.³

Проблема нестачі робочої сили постала найбільш гостро для аграрних регіонів імперії, таких як Чернігівська губ., де промислове виробництво було побудоване на переробці продукції сільського господарства. Рада міністрів Російської імперії ухвалила застосовувати працю військовополонених на приватних промислових підприємствах та в сільському господарстві. 7 жовтня 1914 р. імператор Микола II затвердив «Положення про військовополонених», засноване на принципах Гаазької конвенції 1907 р., яке визначало правовий статус даної соціальної групи. У пунктах 3–5 документа зазначалося, що до військовополонених, як до захисників своєї вітчизни, слід ставитися людяно, їх особиста власність визнавалася недоторканою, а немайнові права, в тому числі релігійні, не повинні були порушуватись⁴. У подальшому було прийнято документи, які вже безпосередньо конкретизували порядок розподілу та передання військовополонених різним відомствам і підприємствам. Так, 28 лютого 1915 р. було затверджено Правила «Про видачу військовополонених на сільськогосподарські роботи»⁵, а 17 березня 1915 р. прийняли Правила «Про видачу військовополонених для робіт у приватних промислових підприємствах»⁶. Було створено спеціалізовану міжвідомчу комісію при Головному управлінні Генерального штабу південно-західного фронту, до компетенції якої і входив розподіл

¹ Державний архів Чернігівської області (Держархів Чернігівської обл.). Ф. 138. Оп. 1. Спр. 82. Арк. 2;

² Відділ Державного архіву Чернігівської області в м. Ніжин (ВДАЧОН). Ф. 1341. Оп. 1. Спр. 108. Арк. 98.

³ Держархів Чернігівської обл. Ф. 138. Оп. 1. Спр. 53. Арк. 2.

⁴ Сборник узаконений о привлечении находящихся в России военнопленных на работы и других правил и постановлений, относящихся до военнопленных. Пгт.: Гос. Тип., 1916. С. 1.

⁵ Сборник узаконений о привлечении находящихся в России военнопленных на работы и других правил и постановлений, относящихся до военнопленных. Пгт.: Гос. Тип., 1916. С. 18.

⁶ Сборник узаконений о привлечении находящихся в России военнопленных на работы и других правил и постановлений, относящихся до военнопленных. Пгт.: Гос. Тип., 1916. С. 28.

військовополонених між земськими управами. Останні в свою чергу опрацьовували заявки підприємств і господарств, які потребували додаткової робочої сили, та виділяли військовополонених на місця. За даними Генерального штабу, від початку війни і до 1 вересня 1917 р. через розподільчі табори Київського військового округу, до якого входила і Чернігівська губ., пройшло 406078 військовополонених, з них 38,4% були задіяні в сільському господарстві, громадських роботах та в промисловості¹.

Щодо цукрової промисловості, то для її регулювання в умовах воєнного часу 20 січня 1916 р. було створено Центральне бюро з об'єднання закупівель і розподілу цукру. В компетенції цього органу було нормування виробництва й формування цін на цукор, розробка планів перевезення дров, палива, вапна та іншої сировини, необхідної для функціонування підприємств². Бюро підтримувало зв'язки з різними міжвідомчими комітетами, всіляко відстоюючи інтереси цукрових заводів: є відомості про регулярні клопотання перед розподільчим металургійним комітетом³ і транспортним комітетом⁴. Та найголовніше — саме цей орган був основним постачальником заводів робочою силою військовополонених.

У перші роки війни облік військовополонених повноцінно не вели. Генеральний штаб надав лише приблизну цифру станом на 1 вересня 1917 р. — 2 мільйони осіб, що перебували в полоні на території всієї Російської імперії. Точно невідомо, скільки військовополонених було задіяно саме в промисловості Чернігівської губ., зокрема в цукровій, та які саме заводи і в якій кількості використовували їхню працю. Проблему визнавав і прагнув виправити тогочасний Генеральний штаб, запровадивши, щоправда лише у вересні 1917 р., карткову систему обліку з присвоєнням номерів для полонених робітників цукрової промисловості з метою їх подальшої репатріації після завершення війни⁵. Є відомості, що на Парафіївський (Оленівський) цукровий завод полонених регулярно постачали з 1915 р.⁶, а на Носівський та Новобиківський заводи — з 1916 р.⁷. Більшість військовополонених, що працювали в цукровій промисловості Чернігівської губ. були підданими Австро-Угорської імперії. Стосовно етнічного складу можна сказати, що відсоток німців і австрійців був незначний, а більшість полонених становили угорці, чехи, словаки, румуни, серби, хорвати, словенці й русини (близько 86%)⁸. Робітників на цукрові заводи Чернігівської губ. доправляли з Дарницького ізо-

¹ Россия в мировой войне 1914–1918 года. Москва: ЦСУ. Отдел военной статистики, 1925. С. 41.

² ВДАЧОН. Ф. 1341. Оп. 1. Спр. 108. Арк. 88.

³ ВДАЧОН. Ф. 1341. Оп. 1. Спр. 108. Арк. 55.

⁴ ВДАЧОН. Ф. 1341. Оп. 1. Спр. 108. Арк. 67.

⁵ ВДАЧОН. Ф. 1341. Оп. 1. Спр. 108. Арк. 204.

⁶ ВДАЧОН. Ф. 1341. Оп. 1. Спр. 108. Арк. 54.

⁷ ВДАЧОН. Ф. 1419. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 35.

⁸ ВДАЧОН. Ф. 342. Оп. 37. Спр. 1929. Арк. 25.

ляційно-пропускного пункту (табору для військовополонених). Підприємці прагнули отримати робочу силу через різні інстанції. Для прикладу, Парафіївський цукровий завод у липні 1916 р. отримав із Полтавської губ. 42 полонених, а від Прилуцької земської управи — 21. Проте майже 90% всіх поставок здійснювалися за сприяння Центрального бюро з об'єднання закупівель і розподілу цукру. Загальна кількість полонених на підприємстві в 1915–1916 рр. варіювалась від 395 до 620 осіб у різний період¹. Також існувала практика обміну військовополоненими між різними відомствами. Зокрема у вересні кожного року Чернігівська губернська земська управа зверталася до повітових управ з проханням надати інформацію про кількість задіяних на сільськогосподарських роботах військовополонених для подальшого їх перерозподілу між цукровими заводами губернії².

Згідно з Правилами «Про видачу військовополонених для робіт в приватних промислових підприємствах» охорона полонених була в компетенції губернського керівництва, а безпосередньо її реалізувати мала поліція на місцях. Підприємства мали забезпечити останню додатковими загонами охорони за власний кошт. Якщо полонені скоювали будь-який злочин, передбачений імперським кримінальним законодавством, винних вилучали з підприємства під юрисдикцію місцевих військових відомств³. Відмова від праці теж була причиною для арештів⁴. Надсилаючи на заводи полонених робітників, губернське керівництво зразу повідомляло про наявність особливо небезпечних індивідів, найчастіше офіцерів, які потребували посиленої охорони⁵. До того ж у червні 1917 р. міністерство праці видало губернським продовольчим обласним комітетам циркуляр щодо призначення колишніх російських військовополонених, які втекли з ворожого полону, та інвалідів війни (офіцерів і солдатів) на посади наглядачів за полоненими на цукрових заводах. Утримання наглядачів покладалося на підприємства, а переїзд до місць призначення й озброєння забезпечувала держава⁶. Очевидно, наявність такої досить специфічної охорони на цукрових заводах не стала позитивним моментом у становищі полонених робітників цукроварень.

Правилами «Про видачу військовополонених для робіт у приватних промислових підприємствах» також регламентувалася оплата праці військовополонених на виробництвах. Згідно з цим документом не менше від третини заробітної плати мало відраховуватися в особливий фонд на особові рахунки військовополонених. Решту коштів витрачали на їх спорядження, харчування, утримання охорони та на премії тим полоненим, які, на розсуд

¹ ВДАЧОН. Ф. 1341. Оп. 1. Спр. 108. Арк. 54.

² ВДАЧОН. Ф. 342. Оп. 1. Спр. 1929. Арк. 18.

³ Сборник узаконений о привлечении находящихся в России военнопленных на работы и других правил и постановлений, относящихся до военнопленных. Пгт.: Гос. Тип., 1916. С. 29.

⁴ ВДАЧОН. Ф. 342. Оп. 1. Спр. 3415. Арк. 50.

⁵ ВДАЧОН. Ф. 1341. Оп. 1. Спр. 108. Арк. 61

⁶ ВДАЧОН. Ф. 1341. Оп. 1. Спр. 108. Арк. 116.

адміністрацій підприємств, зробили вагомий внесок у виробництво та про-
являли працелюбність. Лише премію видавали робітникам на руки, проте
не більше, ніж 20 коп. на одну особу в день¹. Після завершення виробничо-
го циклу губернське керівництво вилучало за потреби військовополонених
із цукрових заводів для роботи в сільському господарстві та на млини, про-
те за бажанням робітники могли залишитися на підприємствах. Відповідні
письмові заяви, завірені у військовому відомстві, подавалися в Централь-
не бюро з об'єднання закупівель та розподілу цукру, яке здійснювало клопа-
тання до губернського керівництва². Полонених, які добровільно вирішили
залишитися працювати на цукрових заводах, утримували окремо від реш-
ти та надавали їм заробітну плату, розмір якої визначався за обоюсторонньою
згодою. Аналогічно визначався розмір оплати праці для полонених фельд-
фебелів і офіцерів³.

На земські управи покладался контроль за санітарно-побутовими умова-
ми життя військовополонених. Лікували хворих робітників за рахунок робо-
тодавців і цей наказ суворо контролювався. Так, на Парафіївському цукро-
вому заводі з листопада 1915 р. по липень 1916 р. з 395 полонених робітни-
ків померло від хвороб лише троє⁴. Скалічені полонені, які не могли бути
використані на виробництві, підлягали репатріації до Центральних держав.
Проте не завжди побутові умови та надання медичної допомоги на заводах
відповідали встановленим стандартам. Зокрема, Центральне бюро з об'єд-
нання закупівель і розподілу цукру в березні 1917 р. надіслало цукроза-
водчикам Чернігівщини повідомлення про те, що на одному підприємстві
Київського військового округу (конкретні відомості не надаються) військо-
вополонені повідморожували кінцівки й що випадок був одним із масових.
Через подібні ситуації підприємства втрачали полонених працівників без
права отримувати таку робочу силу від будь-яких відомств, а власників
і адміністрацію притягали до відповідальності⁵. Окрім того, забороняло-
ся використовувати військовополонених у приватних цілях (як бухгалтерів,
шоферів, кучерів, домашню прислугу), адже застосування їх праці мало
на меті забезпечити першочергові для держави роботи — на млинах, збо-
рі врожаю та в промисловості. За невиконання цих правил військовополо-
нених теж вилучали з підприємств без права отримати їх у майбутньому⁶.
Маємо відомості про часткове використання на цукрових заводах військо-
вополонених як кваліфікованих працівників (інженерів, механіків, хіміків,
електротехніків, лікарів, адміністраторів). Військовополонені з відповідною

¹ Сборник узаконений о привлечении находящихся в России военнопленных на работы и других правил и постановлений, относящихся до военнопленных. Пгт.: Гос. Тип., 1916. С. 28.

² ВДАЧОН. Ф. 1341. Оп. 1. Спр. 108. Арк. 6.

³ ВДАЧОН. Ф. 1341. Оп. 1. Спр. 108. Арк. 144.

⁴ ВДАЧОН. Ф. 1341. Оп. 1. Спр. 108. Арк. 54.

⁵ ВДАЧОН. Ф. 1341. Оп. 1. Спр. 108. Арк. 50.

⁶ ВДАЧОН. Ф. 1341. Оп. 1. Спр. 108. Арк. 40.

освітою мали можливість порушувати клопотання перед представниками військового округу про переведення їх на кваліфіковані роботи з кращими умовами праці та більшою її оплатою¹.

В цілому становище військовополонених на цукрових заводах Чернігівської губ. було непоганим. Вони могли вільно листуватися та отримувати посилки через Червоний хрест. А з березня 1917 р. керівник штабу Київського округу дозволив військовополоненим вступати до шлюбу². Навіть більше — полонені робітники мали право на відпустки. У фонді Парафіївського цукрового заводу знаходимо досить цікавий документ — лист-прохання військовополоненого рядового 41-го піхотного полку Івана Григоровича Койцана до начальника північного відділу Дарницького табору для військовополонених від 28 червня 1917 р. У листі вказуються національність та віросповідання робітника — православний румун. Зміст документа полягає в тому, що військовополонений просить відпустити його додому на польові роботи (с. Магала, біля Чернівців на Буковині). Прохачеві було відмовлено у зв'язку з завершенням сезону відпусток³. Очевидно, подібна практика могла бути реалізована в межах територій, підконтрольних Російській імперії, проте вона потребувала від держави значних ресурсів на доставку полонених до місць призначення та їх охорону. Через відсутність більшої кількості аналогічних документів можемо припустити, що подібна практика була виняткова для окремих осіб.

Револьюційні події лише поглибили кризові явища, які війна спричинила в промисловості, транспорті й аграрному секторі. Щодо цукрової промисловості, то підприємці зіштовхнулися з проблемою так званої демократизації органів сільського самоуправління. На місцях виникали земельні, продовольчі, виконавчі комітети, які виступали як регулятори розміру заробітної плати, коли ціни на працю в першій половині 1917 р. було підвищено у 5–6 разів порівняно з 1916 р. (Синявська, Л. І. 2012, с. 37). Комітети з подачі міністерства землеробства також незаконно захоплювали землі, зайняті під буряківництво, з чим активно боролосся Центральне бюро з об'єднання закупівель та розподілу цукру⁴. В таких умовах зроста собівартість виробництва цукру, яка на деяких заводах губернії досягала 9 руб. за пуд, що було вдвічі більше від довоєнних показників⁵. Окрім того, 8 серпня 1917 р. вийшла постанова Тимчасового уряду про обмеження нічної роботи жінок і дітей до 17 років на всіх підприємствах, окрім тих, які працювали на задоволення потреб оборони. Центральне бюро з об'єднання закупівель та розподілу цукру разом із Всеросійським товариством цукрозаводчиків

¹ ВДАЧОН. Ф. 1341. Оп. 1. Спр. 98а. Арк. 28.

² ВДАЧОН. Ф. 342. Оп. 1. Спр. 3415. Арк. 58.

³ ВДАЧОН. Ф. 1341. Оп. 1. Спр. 108. Арк. 70.

⁴ ВДАЧОН. Ф. 1341. Оп. 1. Спр. 108. Арк. 168.

⁵ Держархів Чернігівської обл. Ф. 138. Оп. 1. Спр. 34. Арк. 19.

домоглися від міністерства праці не поширювати постанову на цукрову промисловість, мотивуючи це рішенням сезонністю робіт на заводах¹. Проте очевидно, що причина полягала в катастрофічній нестачі чоловічої робочої сили, і таке обмеження у використанні праці жінок та підлітків практично зупинило б роботу підприємств. Окрім того, Центральне бюро з об'єднання закупівель та розподілу цукру в квітні 1917 р. домоглося від уряду права отримати військовополонених, що працювали на цукрових заводах і бурякових плантаціях, під свою цілковиту юрисдикцію. Відтоді без дозволу Центрального бюро жодне відомство не могло вилучити з цукрової промисловості полонених робітників².

Соціальна напруга в регіоні, перманентні конфлікти на підприємствах між адміністрацією й робітниками, бунти останніх, зростання їхньої політичної активності — все це принесло зміни й у життя полонених на виробництвах. Військовополонені також почали заявляти про свої права, вимагаючи права проживати на приватних квартирах, свободи пересування в пунктах квартирування, свободи зібрань, професійних і релігійно-просвітницьких союзів. У відповідь вийшов наказ військового міністра Тимчасового уряду О. І. Гучкова в квітні 1917 р. до всіх установ, що мають у відомстві військовополонених, провести роз'яснювальну роботу серед останніх щодо неможливості виконання їхніх вимог. Міністерство вимагало від полонених цілковитої покори, мотивуючи це ганебним становищем російських громадян, які перебувають у полоні держав Четвертого союзу³. 12 червня 1917 р. було видано постанову «Про порядок утримання військовополонених», у якій робився акцент на інтенсифікації контролю за військовополоненими з боку поліції та утримувачів, і на посиленні покарань військовополонених за порушення поведінки. Штрафи було замінено на арешти, а за найякчі порушення полонених повертали до таборів (Лейберов, О. О. 2006, с. 96).

Отже, Перша світова війна призвела до появи низки негативних факторів функціонування цукрової промисловості Чернігівської губ.: перебої в роботі залізниці, криза постачань сировинних ресурсів, неузгодженість діяльності різних відомств, зростання соціальної напруги, нестача робочої сили на підприємствах і бурякових плантаціях, дефіцит кваліфікованих спеціалістів. Проблему з кадровим забезпеченням промисловості уряд прагнув вирішити шляхом використання праці військовополонених. Становище полонених робітників цілком відповідало їхньому статусу, проте вони мали низку прав — на листування, на отримання посилок, на заробітну плату, на одруження. За наявності відповідної фахової підготовки полонені могли оби-

¹ ВДАЧОН. Ф. 1341. Оп. 1. Спр. 108. Арк. 163.

² Пленные на сахарных плантациях. Телеграмма Черниговского губернского Комиссара от 13 апреля // Известия Нежинского общественного комитета. 1917. № 10. С. 1.

³ О притязаниях военнопленных. Приказ по военному ведомству // Известия Нежинского общественного комитета. 1917. № 10. С. 2.

рати для себе кращі умови праці на кваліфікованих посадах. Проте більшість представників даної категорії робітників не володіли російською мовою або володіли недосконало, тому найчастіше їх направляли на некваліфіковані підсобні роботи або на заводські бурякові плантації. Про брак фахівців свідчать численні клопотання до військових відомств про повернення з фронту мобілізованих спеціалістів. Утримання полонених, їх охорона та спорядження лягли важким фінансовим тягарем на цукрові підприємства, що посилювало кризові тенденції в їх діяльності. Про це свідчить зростання собівартості виробництва цукру та зменшення за роки війни масштабів його випуску. Неможливість повністю відмовитися від жіночої й дитячої праці свідчить про те, що наявність військовополонених на цукрових заводах так і не змогла повністю компенсувати мобілізаційні кадрові втрати підприємств. Порушена проблема заслуговує на подальше дослідження з уточненнями кількісних даних щодо військовополонених, їх соціальних характеристик, взаємодії з місцевою владою та цивільним населенням. Залучення до наукових розвідок більшої кількості матеріалів преси, архівних та інших джерел дасть змогу ширше розкрити всі аспекти історії військового полону на території Чернігівської губ. загалом, і в цукровій промисловості регіону зокрема.

Дмітрієва, О. Є. 2019. *Політика російської влади по відношенню до військовополонених чехів та словаків у період Першої світової війни*. Available at: <https://cutt.ly/bmuJmfl>

Лейберов, О. О. 2006. Військовополонені на Ніжинщині в роки Першої світової війни. *Ніжинська старовина*. № 12. С. 92–97.

Нахтігаль, Р. 2010. Дарницький табір військовополонених під час Першої світової війни. *Український історичний журнал*. № 2. С. 103–116.

Реснт, О. П. 2005. Кризові тенденції в аграрному секторі економіки у роки Першої світової війни (липень 1914 — лютий 1917 рр.) (Закінчення). *Український селянин*. Вип. 9. С. 152–168.

Рожкова, Л. І. 2015. Сумщина та військовополонені Першої світової війни. *Гуржіївські історичні читання*. Вип. 10. С. 106–109.

Саранча, В. І. 2011. Військовополонені Першої світової війни в Кременчуцькому гарнізоні. *Краєзнавство*. № 4. С. 84–92.

Синявська, Л. І. 2012. Стан цукрової промисловості за часів української державності (1917–1919 рр.). *Чорноморський літопис*. Вип. 5. С. 36–39.

Срібняк, І. В. 1999. *Полонені українці в Австро-Угорщині та Німеччині (1914–1920 рр.)*. Київ.

Dmitriieva, O. Ye. 2019. *Polityka rosiiskoi vlady po vidnoshenniu do viiskovopolonenykh chekhiv ta slovakiiv u period Pershoi svitovoi viiny* [Policy of the Russian Authorities in Relation to Prisoners of War Czechs and Slovaks During the First World War]. Available at: <https://cutt.ly/bmuJmfl> [in Ukrainian]

Leiberov, O. O. 2006. *Viiskovopoloneni na Nizhynshchyni v roky Pershoi svitovoi viiny* [Prisoners of War in the Nizhyn Region during the First World War]. *Nizhynska starovyna*. № 12. S. 92–97. [in Ukrainian]

Nakhtigal, R. 2010. Darnytskyi tabir viiskovopolonenykh pid chas Pershoi svitovoi viiny [Darnytsia Camp of Prisoners of War during World War I]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*. № 2. S. 103–116. [in Ukrainian]

Reient, O. P. 2005. Kryzovi tendentsii v ahrahnomu sektori ekonomiky u roky Pershoi svitovoi viiny (lypen 1914 — liutyi 1917 rr.) (Zakinchennia) [Crisis Trends in the Agricultural Sector of the Economy During the First World War (July 1914 — February 1917) (Ends)]. *Ukrainskyi selianyn*. Vyp. 9. S. 152–168. [in Ukrainian]

Rozhkova, L. I. 2015. Sumshchyna ta viiskovopoloneni Pershoi svitovoi viiny [Sumy Region and the Prisoners of War of the First World War]. *Hurzhiivski istorychni chytannia*. Vyp. 10. S. 106–109. [in Ukrainian]

Sarancha, V. I. 2011. Viiskovopoloneni Pershoi svitovoi viiny v Kremenchutskomuharnizoni [Prisoners of War of the First World War in Kremenchug Garrison]. *Kraieznavstvo*. № 4. S. 84–92. [in Ukrainian]

Sribniak, I. V. 1999. *Poloneni ukraintsi v Avstro-Uhorshchyni ta Nimechchyni (1914–1920 rr.)* [Captive Ukrainians in Austria-Hungary and Germany (1914–1920)]. Kyiv. [in Ukrainian]

УДК 94(477)«1917–1919»:340.12

DOI: 10.20535/2307-5244.52.2021.236160

I. M. Коросташова

ORCID: 0000-0003-4024-802X

Університет митної справи та фінансів (Дніпро, Україна)

I. Korostashova

University of Customs and Finance (Dnipro, Ukraine)

ГЕНДЕРНЕ ЗАКОНОДАВСТВО В УКРАЇНІ (1917–1919 Р.Р.) — ШЛЯХ ДО «ВЕРХОВЕНСТВА ПРАВА»: ІСТОРИКО-ПРАВОВИЙ АНАЛІЗ

*Gender Legislation in Ukraine (1917–1919):
the Way to the «Rule of Law». Historical and Legal Analysis*

Статтю присвячено емансипації жінок та впровадженню гендерного законодавства в Україні в 1917–1919 рр. Автор дослідила гендерну ситуацію, що передувала законодавчому закріпленню рівності жінок і чоловіків в Україні та провела історико-правовий аналіз норм гендерного законодавства, впроваджених на початковому етапі його формування в Росії та в Україні. Розкрито особливості законодавчого закріплення рівності жінок і чоловіків в Україні та фактори, що вплинули на гендерну ситуацію, формування і розвиток гендерного законодавства в Україні на початку ХХ ст.

Ключові слова: емансипація жінок, гендерне законодавство, верховенство права, гендерна рівність, права жінок, правове регулювання, дискримінація, юридичне закріплення.